

2. <https://adilet.zan.kz/rus/>
3. <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>
4. <https://k.rsfsr.su/1925/1.pdf>
5. <https://wikisource.org/wiki/>
6. <https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/>
7. Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressii (20-30 gody HH veka). T.1 / Pod obshch. red. E.T. Karina. – Nur-Sultan, 2022 g., c. 441
8. Tam zhe, C. 481.
9. Tam zhe, C. 502
10. Tam zhe, C. 30
11. Tam zhe, t.1, C. 115.

-----

**ҒТАХР 03.20.00**

**М.ШОҚАЙДЫҢ ТҮРКІСТАНДЫ БОЛЬШЕВИЗМНЕН АЗАТ ЕТУ  
ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ ЖӘНЕ ОЛ ТУРАЛЫ ҚАЛЫПТАСҚАН  
ТАРИХИ ӘДІЛЕТСІЗДІК**

**Әдіуақап Қара**

**Тарих ғылымының докторы, Мимар Синан көркем өнер  
университетінің профессоры, Түркия, Стамбул қ.**

**\*Автор корреспонденент  
e-mail: karavahap@gmail.com**

**Аннотация.** Мақала автора Ресейден, яғни Кеңес Одағынан Қазақстан, тіпті бүкіл Орталық Азия халықтарының тәуелсіз ел болу жолындағы саяси күреске, бүкіл саналы өмірін арнаған дара тұлға - Мұстафа Шоқай туралы кеңінен зерттеулер жүргізген. Қазақ халқының таяу заман тарихында ерекше орынға ие «Алаш» қозғалысының тарихы Шоқайдың Еуропа елдеріндегі саяси іс-әрекеттерімен 1941 жылға дейін жалғасады.

Қазақстанның тәуелсіздік тарихындағы орны ерекше тұлғалардың бірі М.Шоқай күресінде Франция маңызды рөл атқарды. Большевиктер билікті қолына алғаннан кейін туған елінен шетелге кетуге мәжбүр болған. Ол 1921 жылдан 1941 жылы қайтыс болғанға дейін 20 жыл бойы Францияның астанасы Парижде күресін жалғастырды. М.Шоқай Францияда тұрып, Еуропаның әртүрлі елдерінің баспасөз беттерінде жазған мақалаларында, Түркістандағы

кеңестік биліктің езгісіне қарсы әсерлі интеллектуалдық күрес жүргізді. Ол неміс, француз, ағылшын, поляк, орыс және түрік сияқты көптеген тілдерде кітаптар мен мақалалар шығарды. Бұл мақалалар Түркістандағы кеңес өкіметінің жасаған айуандығын, әлем халқына түсіндіруде тиімді болды, өйткені М.Шоқай өзінің идеяларына дәлелдерін кеңестік баспасөздерде жарияланып жатқан ақпараттардан, негіз етіп алды.

**Кілт сөздер:** Мұстафа Шоқай, большевизммен күрес, Орталық Азия, жаппай саяси қуғын-сүгін құрбандары.

**МРНТИ 03.20.00**

**БОРЬБА М. ШОКАЯ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ТУРКЕСТАНА ОТ  
БОЛЬШЕВИЗМА И СФОРМИРОВАВШАЯСЯ ВОКРУГ НЕЕ  
ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕСПРАВЕДЛИВОСТЬ**  
**Абдукап Кара**

**Доктор исторических наук, профессор Университета художественных  
искусств Мимара Синана, Турция, г. Стамбул.**

**\*Автор корреспонденент  
e-mail: karavahap@gmail.com**

**Аннотация.** Автор статьи провел исследование Мустафы Шокая - человека, посвятившего всю свою сознательную жизнь политической борьбе за независимость Казахстана и народов Средней Азии от власти Советов. История движения «Алаш», занимающего особое место в истории казахского народа, продолжается политической деятельностью Шокая в странах Европы до 1941 года.

Франция сыграла важную роль в борьбе Шокая, одной из важнейших фигур в истории независимости Казахстана. После прихода к власти большевиков он был вынужден покинуть страну. С 1921 года и до своей смерти в 1941 году в течение 20 лет он продолжал бороться. Шокай жил во Франции и писал статьи на страницах прессы различных европейских стран,

п

р

о

т

и

в

п

р

и

т

**Ключевые слова:** Мустафа Шокай, борьба с большевизмом, Центральная Азия, жертвы массовых политических репрессий.

**IRSTI 03.20.00**

**M. SHOKAY'S STRUGGLE FOR THE LIBERATION OF TURKESTAN  
FROM BOLSHEVISM AND THE HISTORICAL INJUSTICE FORMED  
AROUND IT**

**Abduakap Kara**

**Doctor of Historical Sciences, Professor at Mimar Sinan University of Fine  
Arts, Türkiye, Istanbul c.**

**\*Corresponding author  
e-mail: karavahap@gmail.com**

**Annotation.** The author of the article conducted a study of Mustafa Shokai, a man who devoted his entire adult life to the political struggle for the independence of Kazakhstan and even all the peoples of Central Asia from the Soviet Union. The history of the Alash movement, which occupies a special place in the modern history of the Kazakh people, continues with Shokai's political activities in European countries until 1941.

France played an important role in the struggle of M. Shokai, one of the most important figures in the history of independence of Kazakhstan. After the Bolsheviks came to power, they were forced to leave the country. From 1921 until his death in 1941, he continued to fight in Paris, the capital of France, for 20 years. M. Shokai lived in France and wrote articles in the press pages of various European countries against the oppression of Soviet power in Turkestan, led an impressive intellectual struggle. He has published books and articles in many languages, including German, French, English, Polish, Russian and Turkish. These articles turned out to be an effective means of explaining the barbarity committed by the Soviet government in Turkestan to the peoples of the world, since M. Shokai based his ideas on information published in the Soviet press.

**Key words:** Mustafa Shokai, fight against Bolshevism, Central Asia, victims of mass political repression.

Мұстафа Шоқай Ресейден, яғни Кеңес Одағынан Қазақстан, тіпті бүкіл Орталық Азия халықтарының тәуелсіз ел болу жолындағы саяси күреске, бүкіл саналы өмірін арнаған дара тұлға болып табылады. Қазақ халқының таяу заман тарихында ерекше орынға ие «Алаш» қозғалысының тарихы Шоқайдың Еуропа елдеріндегі саяси іс-әрекеттерімен 1941 жылға дейін жалғасады.

Қазақстанның тәуелсіздік тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі М.Шоқай күресінде Франция маңызды рөл атқарды. Большевиктер билікті қолына алғаннан кейін елінен кетуге мәжбүр болған. Ол 1921 жылдан 1941 жылы қайтыс болғанға дейін 20 жыл бойы Францияның астанасы Парижде күресін жалғастырды. М.Шоқай Францияда тұрып, Еуропаның әртүрлі елдерінің баспасөз беттерінде жазған мақалаларында, Түркістандағы кеңестік биліктің езгісіне қарсы әсерлі интеллектуалдық күрес жүргізді. Ол неміс, француз, ағылшын, поляк, орыс және түрік сияқты көптеген тілдерде кітаптар мен мақалалар шығарды. Бұл мақалалар Түркістандағы кеңес өкіметінің жасаған айуандығын, әлем халқына түсіндіруде тиімді болды, өйткені М.Шоқай өзінің идеяларына дәлелдерін кеңестік баспасөздерде жарияланып жатқан ақпараттардан, негіз етіп алды.

Париждегі «Journal des Débats» журналында 1928 жылы 8 қазанда R. C. қолтаңбасымен жарияланған мақалада мына сөздерді келтірілген: «Шоқай жасырын жатқан фактілерді ғылыми дәлдікпен ашуға тырысады. Оның дәлелдері өте тиімді, өйткені олар кеңестердің өздері берген ақпаратқа негізделген. Мәскеудегі «Правдадан», Ташкенттегі «Правда Востока» немесе «Красный Узбекистан» сияқты большевиктік газеттерден және Зиновьевтің өзінің немесе Орталық Атқару Комитеті мен Түркістан Комиссарлар Кеңесінің бұрынғы басшылары Рысқұлов пен Сорокин сияқты басқа да маңызды тұлғалардың ресми мәлімдемелеріне сілтеме жасамаған кездерде, «За партию» газетінен дәйексөзге жүгінеді.

Осының бәрінен шығатын қорытынды: КСРО өкіметінің отарлаудың айуандық тәсілін қолданған Түркістанда, озбыр абсолютизмнің ең арсыз әсірешілдігіне жол бергендігі.

\*\*\*

1891 жылдың 7 қаңтарында<sup>75</sup> Қазақстанның Қызылорда қаласына қарасты Наршоқыда дүниеге келген Мұстафа Шоқай, қазақтардың қыпшақ руына жататын текті отбасының ұрпағы. Әкесі Шоқай, Қыпшақ ішіндегі Шашты руының биі және Қоқан хандығында жоғары шенді сардар болған Торғай Датқа Қуатбайұлының төрт ұлының бірі.

---

<sup>75</sup> Шоқайдың құжаттарында туған күні 1890 жылы 25 желтоқсан деп көрсетілген. Алайда ол кезде Патшалық Ресейдің ескі календары бүгінгіден 13 күн кейін болған. Календар 1918 жылы 13 күн ілгері жылжытылды. Сонда ол күн 1891 жылы 7 қаңтарға дөп келеді.

Шоқайдың нағашы жұрты да қазақтар арасында беделді әулет еді. Анасы Бақты өлең жазатын және дастандарды жатқа айтатын, араб тілін де білетін еді.<sup>76</sup>

Ауылда діни біліммен қатар музыкадан да сабақ алған М.Шоқай 1902 жылы Ақмешіттегі мектепті, одан соң 1910 жылы Ташкент гимназиясын бітіргеннен кейін 1916 жылы Санкт-Петербург Университетінің заң факультетінің түлегі болды.<sup>77</sup> Ол Санкт-Петербургтағы студент кезінен саясатқа араласты. Сол кездегі қазақтың белгілі саяси қайраткерлері, атап айтқанда «Алаш» қозғалысының көсемдері Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулат және Ахмет Байтұрсыновтар саяси талантын сезгендіктен М.Шоқайға әр

қашан қолдау көрсетіп отырды. М.Шоқай, Ресей Думасындағы мұсылман фракциясының бюросында қызмет атқарды. Қазақ және өзге Орта Азияның түрік тілдес халықтарының мәселелерінің Думада көтерілуіне еңбек етті. Мұсылман депутаттарының орысша баяндамаларын дайындауға көмектесті.<sup>78</sup>

1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін «Алашорда» көсемі Ә.Бөкейхановтың нұсқауымен алдымен Ташкент, кейін Қокандағы саяси іс-қимылдардың бел ортасында жүрді. М.Шоқай сонда 1917 жылыдың 27 қарашасында Түркістан автономиясының жариялануына ат салысты. Мұхаметжан Тынышбаевтан кейін ол осы автономияның президенті қызметін атқарды. Сонымен қатар, ол Орынборда 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында өткізілген «Алаш-Орда» құрылтайына да қатысып өз үлесін қосты. Большевиктердің осы екі ұлттық саяси құрылымды да күшпен басып жаншуынан кейін, М.Шоқай саяси күресін жалғастыру үшін шетелдерге шығуға мәжбүр болды.

М.Шоқайдың 1921-1941 жылдары арасында 20 жылға жалғасқан шетелдердегі Түркістанның тәуелсіздігі үшін күресіне көз жүгірткенімізде, оның негізінен бір жағынан баспасөзге, екінші жағынан Түркістан ұлттық одағы және Прометей одағы атты екі саяси ұйымға негізделгенін байқаймыз. Оның саяси күресінің ең маңызды құралдарының бірі – баспасөз болды. Ол саяси идеяларын тарату құралы ретінде көрген газет-журналдарға әрдайым үлкен мән берді. Күресінің әрбір сатысында оның мақала жазғандығына куә боламыз. М.Шоқай мақала жазумен ғана шектелмеді. Ол сонымен қатар, Түркістанға қатысты жеке газет немесе журнал шығаруға да әрқашан күш жұмсады. М.Шоқайдың баспасөз саласынан тыс қалған кезеңі жоқ десе де болады.<sup>79</sup>

Большевиктер Түркістанға өз биліктерін бейбіт халықты қырғынға ұшыратып, шектен шыққан жауыздықпен орнатқаннан кейін, ол қысқа

---

<sup>76</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.12-13

<sup>77</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. – Б. 13-25.

<sup>78</sup>Тоған З. У. *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri.* İstanbul: 1969. – Б. 140.

<sup>79</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.258-259.

мерзімге аялдаған Тбилиси мен Бакуде де баспасөзден қол үзбеді. Тбилисиде газеттерге мақала жазумен қатар журналдар да шығарды. Тбилисиде біреуі «Шафак» атымен түрік тілінде және екіншісі «На рубеже» атымен орыс тілінде екі газеттің шығуына мұрындық болды. Ол бұдан бұрын Тбилисиде шығып тұрған кейбір газеттерге жүйелі түрде мақалалар жазып тұрды. Бұл газеттердің бірі дағыстандық Ахмет Салиховтың «Вольный горец» газеті және екіншісі «Борьба» газеті еді.<sup>80</sup>

Тбилиси большевиктердің қолына өткеннен соң, Ыстамбұлға кетіп бара жатып жолшыбай біраз күн аялдаған Батумиде де бір жергілікті газетке Тбилисидегі саяси жағдайға байланысты бірнеше мақала жазып үлгерді. Ол арадан Ыстамбұлға өтті. Ағылшындардың қоластындағы Ыстамбұлда М.Шоқайтағы да мақала жазумен айналысты. Бұл жерде бірнеше апта ағылшындардың «Таймс» газетіне мақалалар беріп тұрды.<sup>81</sup>

М.Шоқай 1921 жылдың жазында Ыстамбұлдан Парижге барғаннан кейін де мақала жазуды жалғастырды. М.Шоқайдың мақалалары орыс, түрік, француз және ағылшын тілдерінде әр түрлі газет-журналдарда жарияланды. Ол орыс тіліндегі мақалаларын көбіне, орыс босқындары жетекшілерінің бірі Керенскийдің «Дни» газеті мен Милюковтың «Последние новости» газеттерінде жариялап тұрды. Француз тіліндегі мақалаларының басым көпшілігі «Прометей» журналында, содан кейін «Ориен е Оксидан» журналында жарық көріп тұрды. Ағылшын тіліндегі мақалалары болса, «Азиатик Ревю» секілді беделді журналдарда орын алды.<sup>82</sup> Оның «Последние новости» және «Дни» секілді большевиктерге қарсы орыс босқындарының баспасөз органдарында жазған мақалалары Кеңес жұртшылығына да әсерлі болды. Сол себепті кеңес баспасөзінің шабуылдарына тап болды. 1925 жылы «Правда Востока» газетінде шыққан бір мақалада М.Шоқай қатаң сынға алынды. Ол Орта Азияның ұлтшыл-шовинист, буржуазияшыл либерал зиялылары жетекшілерінің бірі екендігі айтылды. Оның Парижде ақтар арасында өмір сүріп жатқаны айтылып, «Дни» газетінде шыққан мақалалары сыналды.<sup>83</sup>

М.Шоқайдың Кеңес жүйесін сынаған мақалаларының ықпалды бола бастағанын И. Сталин де байқап, 1925 жылдың 29 мамырында бұл жөнінде БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің бюро мүшелеріне бір хат жолдады. Ол өз хатында М.Шоқайдың идеяларының Қазақстанда таралуына шек қойылмаған жағдайда, оның Қазақстанда коммунизмнің саяси құлдырауына әкеп соқтыруы мүмкін екендігі туралы тілге тиек етіп, алаңдаушылық білдірді.<sup>84</sup>

---

<sup>80</sup> Чоқайоғлы М. Я. Еşinin ағзından Mustafa Çokayoğlu. İstanbul, 1972. – Б. 102-103.

<sup>81</sup> Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.261.

<sup>82</sup> Шоқай біздің анықтауымызша 700-ден астам мақала жазған. Оның 350-ге жуығы түркі тілдерінде, 180-і орыс тілінде, 120-сы француз тілінде, қалған 50-і ағылшын, неміс, польша сияқты түрлі Еуропалық тілдерде жазылған.

<sup>83</sup>Подозрительное “оживление” Мустафы Чокаева // Правда Востока. 02.11.1925, № 255.

<sup>84</sup> Хаттың мәтінін қараңыз:Народа Казахстана, Архив Президента Республики Казахстан. Алматы, 2017. 6.49. Әлихан Бөкейханов Таңдамалы. Алматы, 1995. – Б.75-76, Қойгелдиев М., Нүсіпхан А., Мұстафа Шоқай және Түркістан. “Мұстафа Шоқай Таңдамалы”. Жин. Дайын. Нүсіпхан А., Қойгелдиев М. І т., Алматы:

М.Шоқай, сондай-ақ, екі журналдың баспа өміріне қадам басуына да жетекшілік етті. Ыстамбұлда «Йени Түркістан» (1927-1931) атты бір журналды З.У.Тоғанмен бірге жариялады. Кейіннен Түркістан мәселесі тақырыбында өте маңызды орынға ие болған «Яш Түркістан» журналын жарыққа шығарды. «Яш Түркістан» шетелдердегі Ресейлік түркі халықтарының өкілдерінің II-дүниежүзілік соғыстан бұрын ұзақ уақыт шығып тұрған және ең ықпалды баспасөз органдарының бірі ретінде тарихта із қалтырды. 1929 жылы желтоқсан айында шыға бастаған журналдың 1939 жылға дейін 117 саны жарық көрді. Журнал араб әріптерімен «Яш Түркістан» ұжымы шағатай тілі деп атаған негізінде әзірбайжан, қазақ, қырғыз, өзбек, татар және түрік сынды түркі тілдерінен құралған құрама тілде (ортақ тілде) жарияланып тұрды.

Саясат пен баспасөзді М.Шоқайдың ең маңызды екі жұмысы ретінде көретін болсақ, Қоқан автономиясын оның саясат саласындағы, ал «Яш Түркістан» журналын, баспасөз саласындағы ең маңызды еңбегі ретінде айтуға болады. Украинаның бұрынғы сыртқы істер министрі Александр Чульгин «Яш Түркістан» журналын М.Шоқай мен жолдастарының таң қалдырарлық деректі еңбегі ретінде жоғары бағалайды.<sup>85</sup> М.Шоқайдың өзі де «Яш Түркістан» журналына үлкен мән берді. Оның ойынша, журнал Түркістанның тәуелсіздігі жолындағы күрестің туы болып табылады.<sup>86</sup> Журналдың мақсатын оның алғашқы санында атап көрсеткен М.Шоқай, Түркістанның тәуелсіздігі мен халқының өзін-өзі басқару құқығына қол жеткізуі жолындағы күресі екендігін айтады.<sup>87</sup>

М.Шоқайдың үш маңызды кітабы жарық көрді. Оның біріншісі 1928 жылы Парижде «Chez Les Soviets en Asie Centrale», яғни «Кеңестер билігіндегі Орта Азия» деген атпен француз тілінде жарияланған кітап, оның Түркістанда кеңестік биліктің антидемократиялық сипатта екенін және халықтың еркіне сай өмір сүре алмағанын ортаға салған ең әсерлі еңбегі болып табылады. Еңбек жарыққа шығысымен 65 беттік шағын көлеміне қарамастан, Кеңестер Одағының өзінде және шетелдерде үлкен жаңғырыққа түрткі болды. Профессор Әбу Тәкенов еңбектің II-дүниежүзілік соғысқа дейінгі Кеңес режимі туралы шетелде жазылған маңызды шығармалардың басында келетіндігіне назар аударады. Оның айтуынша, кітаптағы М.Шоқайдың Түркістандағы кеңестердің билігі туралы сындарын Мәскеу ешқашан жоққа шығара алмады.<sup>88</sup>

Француз социалистерінің лидері Пьер Ренод М.Шоқайдың «Chez Les Soviets en Asie Centrale» атты кітабында Түркістандағы кеңес билігінің

---

“Қайнар”, 1999. – Б.22-23; Шоқай М. Milli Aksülunkilarçı” mı Yoksa “Milli İnkilarçı” mı? // Яш Түркістан. Ekim, 1936, № 83. – Б.11.

<sup>85</sup> Чульгин А. Памяты Друга // Türkeli. 1951, желтоқсан, № 4. – Б.28.

<sup>86</sup> Шоқай М. Dekabr Natıraları // Яш Түркістан. 1932, желтоқсан, № 37. – Б.1.

<sup>87</sup> Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.263; Шоқай М. Biznin Yol // Яш Түркістан. № 1, 1929, желтоқсан, Б.1-2.

<sup>88</sup> Тәкенов Ә. Мұстафа Шоқай өмірінің кейбір қырлары // Қазақ тарихы. 1996, қыркүйек-қазан, № 5. - Б.55.

насихатындағыдай халықтардың бауырластығына сүйенген өзін-өзі басқару жүйесі емес екендігін, тіпті, керісінше өктемшіл және зорлықшыл билік екендігін шегемен қаққандай дәлелдегенін айтады<sup>89</sup>. Ә.Тәкеновтың да келтіруінше, ол кеңестік Түркістандағы империалистік, шовинистік және тоталитарлық сипаттағы пролетариат диктатурасын, халықтың мақұлдамағанын нақты және жалынды тілмен жеткізе білді.<sup>90</sup>

М.Шоқайдың екінші кітабы «Туркестан подвластью советов», 1928 жылы француз тілінде жариялаған «Chez Les Soviets en Asie Centrale» атты кітабының кейбір толықтырулармен басылған, орысша аудармасы болып табылады. 1935 жылы Парижде жарық көрген шығармасының алғы сөзінде, ол жеті жыл өткеннен кейін кітаптың орыс тілінде жариялауының себептерін түсіндіреді. М.Шоқай осы арқылы Түркістаннан тыс жерлердегі оқырмандардың назарын Қазан төңкерісінің аз мәлім болған немесе айтылмаған шындықтарына аударғысы келетінін айтады.

Оныңсоңғыүшіншікітабыболса, «1917 жылғыестеліктерденүзінділер» депаталады. Бұл шығарма М.Шоқайдың Ресейдегі Ақпан төңкерісінен, Қоқан автономиясына дейін басынан өткен оқиғаларға байланысты естеліктері болып табылды. Ол бұл естеліктерді жазудағы басты мақсатының 1917 жылы түркістандықтар бетбе-бет келген қиыншылықтарды баяндау екенін айтады. М.Шоқайдың пікірінше, өткен кезеңнің қиыншылықтарымен танысып, олардан тағлым алғандағана Түркістанның тәуелсіздігіне қол жеткізуге болады.<sup>91</sup>

М.Шоқайдың Еуропа елдерінде күресінің басты екі мақсатының бірі тәуелсіздік, екіншісі біртұтас Түркістан идеясы еді. Осы екі мақсат «Шоқайдың жеке көзқарасы ма?» немесе «Алаш қозғалысының жетекшісі Ә.Бөкейхановтың пікірлеріне қайшы келе ме?» деген сұрақтардың туындауы заңды.

Өйткені, «Алаш» қайраткерлері бастапқыда автономия пікірін жақтады сондай-ақ әсіресе Ә. Бөкейханов өзге Түркістан халықтарымен, атап айтқанда өзбектермен одақтасуға қарсы болды. Оның орнына Сібір Үкіметімен одақтасуды жақтады. Бірақ, кейін Ә. Бөкейхановтың бұл ұстанымынан бас тартып, Түркістан халықтарымен одақтасуға ойысқаны туралы мәліметтерден көп адамдар бейхабар көрінеді.

Сондықтан, М. Шоқай шетелдерде Ә.Бөкейханов белгілеген «Алаш» мұраттары жолында қажырлы және көп қызмететкенін айта аламыз.

Ә.Бөкейхановтың Түркістандықтармен одақтасуға қарсы қатаң көзқарастарының жұмсарғаны, Сырдария қазақтарының құрылтайында белгілі бола бастады. Өздеріңізге белгілі, Сырдария қазақтарының Түркістаннан бөлініп, Қазақ өкіметіне қосылу туралы бір шешім қабылдауы үшін шақырылған сол құрылтай, жиналу мақсатына қарама-қайшы біршешім

<sup>89</sup> Renaudel P. Chez Les Soviets en Asie Centrale. Paris, 1928. – Б.5.

<sup>90</sup> Тәкенов Ә. Мұстафа Шоқай өмірінің кейбір қырлары // Қазақ тарихы. 1996, қыркүйек-қазан, № 5. – Б.55.

<sup>91</sup> Шоқай М. 1917 yılı hatıra parçaları. İstanbul, 1988. – Б.5.

қабылдап, Қазақ Үкіметімен Түркістан Үкіметі арасындағын тымақтастықтың алғашқы қадамына түрткі болды.

Құрылтай қарарларының бірінде: «Алашорда өзалдына автономия жариялап болып Түркістан автономиясымен одақ болса, Сырдария қазақ-қырғыздары Түркістан автономиясынан шығып, Алаш автономиясына кіруге шешім қабылдайды»<sup>92</sup> деп айтылды.

Екіншіден, «Алаш» қайраткерлері автономиялары күшпен тарқатылғаннан кейін, ұлттық әрекеттің бұдан кейінгі бағытын белгілеу үшін 1918 жылдың 30 тамызымен 7 қыркүйегі арасында Орынбор және Самара қалаларында, бірқатар жиналыстар өткізді. Оған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев және М.Шоқайсынды қайраткерлер қатысты. Сонымен қатар, Қоқан Үкіметі мүшелерінен Убейдуллах Хожамен Башқұрт Үкімет бастығы Зәки Уалиди де осы жиналыстарға қатысушылардың арасында болды.

Сонымен, Алаш-Орда, Түркістан және Башқұрт Үкіметтерінің өкілетті қайраткерлерінің басы осы жиналыстарда қосылды. Жиналыстардың қорытындысында, бұл үш үкіметтің «Оңтүстік-Шығыс Автономиялық Мұсылман Өлкелері Одағы» деген атпен бір федерация болу, сондай-ақ қазақ және башқұрт әскерлерін бір армияға топтастыру туралы шешім қабылданды. З.Уәлиди жиналыстарда федерация жоспарының жан-жақты талқыланып жатқанын айтады.

Аталған федерация жоспары шамамен қазіргі Башқұртстан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркіменстанды қамтитын 4.010.139 шаршы километрлік бір кеңістікті және 1917 жылғы есеп бойынша ұзын саны 15.673.680 адам және мұның 82 пайызын мұсылмандар құрайтын халықты қамтыды.<sup>93</sup>

1918 жылы 12 қыркүйекте Уфа қаласында белгілі саясаткер түрік азаматы Жүсіп Ақшорамен кездескен Ә.Бөкейханов, оның «бұл одақтың атын «Шығыс Түріктерінің Федерациясы» деп атаудың дұрысырақ болатындығы» туралы пікіріне орыстардың бұл одаққа бойлары үйренгенге дейін, оған пантүркизм таңбасы басылуына себеп болатын атаулардан бойды аулақ ұстаудың қажет екенін, бірақ уақыт өте келе ол аттың да қабылданатындығын айтқан.<sup>94</sup> Демек, бір тұтас Түркістан М.Шоқайдың жеке пікірі емес, «Алаш» көсемдерінің халықаралық жағдайды көріп байқағаннан кейін геостратегиялық жағдайға байланысты белгілеген ұтымды пікірі.

Осы арада айта кететін тағы бір жәйт «Алаш» және Түркістан автономиялары большевиктер тарапынан күшпен тарқатылғаннан кейін «Алаш» жетекшілерінің большевиктерге қарсы ұйымдаса бастаған орыс

---

<sup>92</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.93; Сары арқа, 1918, № 31.

<sup>93</sup> Тоған бұл федерация жоспарынан бір картаны ғана шетелге алып шығады. Бұл карта үшін [Қараңыз: Тоған З. У. *Türkili ve Türkistan'ın Yakın Tarihi*. İstanbul, 1975. – Б.371; 370-371].

<sup>94</sup>Тоған З. У. *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul: 1969.

демократтарымен бірге жұмыс істеуге шешім қабылдаған. Мұндай шешім қабылдағаннан кейін Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев және М.Шоқай да ішінде бар бір қатар «Алаш» қайраткерлері 1918 жылдың 8 қыркүйегі күні басталатын Ресей Мемлекеттік Кеңес Конгресіне қатысу мақсатында, Уфаға барды. Бұл Конгрестің мақсаты, большевиктерге қарсы күресті нығайту үшін Жалпы Ресей Үкіметін құру еді. Конгресті Самарадағы Құрылтайшы Мәжіліс өкілдері мен Сібірдің Омск қаласында, большевик билігіне қарсы құрылған Уақытша Сібір Үкіметінің өкілдері бірігіп ұйымдастырды.

Конгреске мына ұйымдар қатысты:

1. Сібір Уақытша Үкіметі;
2. Екатеринбург өлке Үкіметі;
3. Казактар;
4. Аудандық муниципалитеттер (басқармалар);
5. Алаш-Орда Үкіметі;
6. Башқұрт Үкіметі;
7. Қоқан Үкіметі;
8. Ішкі Ресей және Сібір Түрік-татарлары Ұлттық Үкіметі.

Конгреске түркі тектес өкілдерден Ә.Бөкейханов, З.Уәлиди, М.Шоқай, Абдуллах Баттал Таймас, Гаяз Исхаки, Фуат Токтар және Ильяс Алкин қатысты. Сонда Құрылтайшы Мәжіліс жиналғанға дейін Үкімет міндетін атқаратын бес мүшеден тұратын, бір директорияны құруға шешім қабылданды.

Директорияның төрағалығына Николай Авксентьев, ал өзге мүшеліктерге екеуі социалист және екеуі либералдық көзқарастағы өкілдер сайланды. 1918 жылың 6-қазан күні Уфадағы конгресс аяқталғаннан кейін, М.Шоқай жанына жұбайы Марияны алып, Құрылтайшы Мәжіліс мүшелерімен бірге Екатеринбург қаласына аттанды. Орынбор мен Уфада олармен бірге болған Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев және З.Уәлиди Екатеринбургтағы жиынға келмеді. Өйткені, олар Екатеринбургтағы жиналыстарға Оңтүстік-Шығыс Автономиялық Мұсылман Өлкелер Одағы атынан М.Шоқайдың қатысуын жөн деп тапқан еді. Екатеринбург қаласында Ресейдің демократиялық ұйымдарының өкілдері жиналды. Жиналысқа қатысушылар Ресейдің Құрылтайшы Мәжілісін таратқан большевик билік Ресейге өкілдік ете алмайтындығы туралы шешімге келді де, Ресейдің барлық аудандарының Құрылтайшы Мәжіліс депутаттарына өкілдік ететін бір комитет<sup>95</sup> құрды. Комитеттің төрағалығына Виктор Чернов, ал орынбасары болып М.Шоқай сайланды.<sup>96</sup>

Осында қабылданған тағы бір шешім бойынша М.Шоқай, В.Чайкин, І.Алкин және Юсуф Минор Америка Құрама Штатарына барып, президент Вильсонға Ресейдегі антидемократиялық бағыттағы большевиктерге қарсы демократияны жақтаушы күштерге қолдау сұрайтын болды. Бұл үшін керекті

<sup>95</sup> Комитет членов Всероссийского Учредительного собрания.

<sup>96</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.13-25.

виза, жол қаржысы және билет секілді барлық мәселелер шешіліп, сапар дайындықтары жасалды. М.Шоқай жұбайы Марияны да өзімен бірге ала кететін болды. Жолаушылар поездбен Владивостокқа, ол жерден кемемен Америкаға кететін еді. Бірақ бұл іске аспады. Өйткені Екатеринбургда «Россия» қонақүйіндегі Комитет мүшелерінің 120 адамы адмирал Колчактың бұйрығымен тұтқындалды.

Ертеңіне, яғни 1918 жылдың 20-қарашасында кешке қарай келген бір бұйрықпен, барлығы отарбамен Шадринскіге жөнелтілді. Бірақ, Колчактың бұйрығы бойынша, отарба Шадринскіге жетпес бұрын жолда тоқтатылып, вагондағылардың барлығы өлтірілетін еді. Содан кейін, поезд апатқа ұшыраған етіп көрсетілуі жоспарланған еді. Отарба жол ортада Челябинскіде тоқтаған кезде М.Шоқай мен серіктері В.Чайкин және І.Алкин Челябинскіде орыс және татар жұмысшыларына үндеу жасап көтеріліс шығарып, жүк вагондарындағы тұтқындардың босатылуын қамтамасыз етті. Сөйтіп М.Шоқай мен жолдастары ішінде Ресей Құрылтайшы Мәжіліс Үкіметінің төрағасы Чернов, Самара Құрылтайшы Мәжіліс Үкіметінің Сыртқы істер министрі Веденияпин мен басқа да көптеген орыс демократтары болған 120 адамды, ажал аузынан алып қалды. Олардың барлығы алдымен Истерлитамакта З.Уәлидимен кездесіп дем алғаннан кейін Мәскеуге, одан ары Еуропаға кету үшін Оралға қарай жолға шықты.<sup>97</sup> Міне, М.Шоқай және оның жолдастары жасаған осы іс-әрекеті Ресей демократиясына қосқан зор үлесі болды. Екінші жақтан, бұл уақиға М.Шоқайдың орыс халқына дұшпандық көзқараста емес екенін де айқын дәлелі. Ол елінің тәуелсіздігі үшін большевиктік жүйеге қарсы қажымай күрес жүргізді.

М.Шоқайдың Еуропа елдеріндегі Түркістанның тәуелсіздігі жолындағы күресіне жалпы шолу жасағанда оның екі ұйыммен, атап айтқанда «Түркістан ұлттық одағы» және «Прометей одағымен» жұмыс істегенін байқаймыз.

Еуропа елдеріндегі Түркістанға қатысты саяси және мәдени іс-әрекеттерін үйлестірген, Түркістан ұлттық одағының ірге тасы негізінде, 1920 жылдың маусымында Бұхара қаласында қаланған. Бұхарада большевиктер мен Бұхара әміріне қарсы бір одақ құру үшін ұйымдастырылған жиналысқа Башқұртстан, Қазақстан және Құлжадан зиялылар мен Ферғана басмашы әрекетінің өкілдері шақырылды. Жиналысқа қатысқандар арасында башқұрттардан Зәки Уәлиди, Сейіткерей Магазов, Ферғана басмашыларынан Шірмехмет Бек, Ылдырхан Мутин, Харис Игликов, Рахманкул Корбашы, Мұстафа Шахкул, түрікмендерден адвокат Какажан Бердиев, қазақтардан «Алаш-Орда» өкілі Қайретдин Болғанбаев, Мұхтар Әуезов және Дінше бар еді. Сондай-ақ, Бұхара мен Ташкент зиялылары атынан Мұнаввар Кари,

---

<sup>97</sup> Тоған З. У. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: 1969. – Б.28; Шоқай М. Orunga Kelmey Kalğan Bir İnkılabi Hareket // Яш Түркістан. Ocak 1935, No 4 (62). – Б. 23; Tchernov V. Mes Tribulations en Russie. Paris, 1921. – Б.18-19.

Абдулкадир Мухиддинов, Фейзуллах Хожаев және Садреддин Айни секілді тұлғалар да жиналысқа қатысты.<sup>98</sup>

Бұл платформаға «Орта Азия Мұсылман Ұлттық Бұқарасының Төңкеріс Қоғамдарының Одағы» деген ат берілді. Оның күрес бағдарламасы белгіленіп, төмендегі жеті бап енгізілді:

1. Азаттық

2. Демократиялық Республика

3. Ұлттық армия

4. Экономикалық басқарудың, темір жол құрылысы мен каналдар құрылысының Түркістантәуелсіздігіне сәйкес жүргізілуі.

5. Ағарту ісін жаңашылдандыру және батыс өркениетімен тікелей байланысып, арадағы орыс дәнекерлігін жою.

6. Ұлт мәселесінің, халық ағарту мен табиғи байлықтарды пайдалану секілді мәселелердің, этникалық топтардың халық санына қарай шешілуі.

7. Дінге толықтай бостандық берілуі және дін мен мемлекеттік істерді бір-бірінен ажырату.<sup>99</sup>

Кейін аты қысқартылып «Түркістан ұлттық одағы» деп өзгертілген ұйым большевиктер үстемдік орнатуынан кейін Еуропа елдерінде іс-қимылдарын жүргізу туралы шешім қабылдады. Сөйтіп оның Еуропадағы алғашқы конгресі болса, 1924 жылғы кезеңдері 23-24 қараша күндері Берлинде өтті. Конгреске Парижден келген М.Шоқай да қатысты. Осы конгресте ол ант беріп, ұйымға мүше болып кірді.<sup>100</sup>

М.Шоқайдың Кеңестік билікке қарсы жүргізген күресінде ең маңызды қолдауды, Польша Үкіметінің қамқорлығымен құрылған «Прометей одағынан» тапқанын айта аламыз.

«Прометей одағы» 1926 жылдың қарашасында Украина мен Кавказ халықтарының одағы ретінде өз жұмысын бастады. М.Шоқай Түркістан Ұлттық Одағы атынан «Прометей одағына» мүше болып 1927 жылдың көктемінде кірді. 1927 жылы Ыстамбұлда өткен конгресте «Түркістан ұлттық одағының» өкілі ретінде «Прометей одағына» кіруіне шешім қабылданды. Конгресс М.Шоқай мен бұхарлық Ахмет Наимге Парижде украиндықтармен, кавказдықтармен ынтымақтастық жасау және Біріккен Ұлттар Ұйымы мен әлем мемлекеттері алдында жұмыстар атқару міндетін жүктеді.<sup>101</sup>

Шындығында, «Прометей одағы» саяси іс-әрекеттер орталығынан гөрі, баспасөз жұмыстарын, атап айтқанда газет-журнал шығару іс-қимылдарын үйлестіру орталығы еді. Одақ «Прометей» атты бір ортақ журнал мен одаққа

<sup>98</sup>Тоған 3. У. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: 1969. – Б. 365-366, 375.

<sup>99</sup>Тахир Чағатай ТҰО-ның құрылуында белгіленген бұл жетім ақсатты үш ұшұғыммен қорытындылайды: ұлттық бірлік, ұлттық бостандық және заманға сәйкес ұлттық мәдениет. Y.T. Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık. II. Bölüm, İstanbul, 1954, б.31. Тоған 3. У. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: 1969. – Б. 366; Тоған 3. У. Türkili ve Türkistan'ın Yakın Tarihi. İstanbul, 1975. – Б.408.

<sup>100</sup>Тоған 3. У. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: 1969. – Б. 23-425; Тоған 3. У. Türkili ve Türkistan'ın Yakın Tarihi. İstanbul, 1975. – Б.484.

<sup>101</sup>Тоған 3. У. Türkili ve Türkistan'ın Yakın Tarihi. İstanbul, 1975. – Б.484.

кіретін ұйымдардың баспасөз органдарының жұмыстарын реттеу қызметін атқарды. «Прометей» журналының тысында, одаққа мүше ұйымдардың бір қатар жеке тәуелсіз баспасөз органдары бар еді. Парижде грузиндердің «Шахартхвело», Констанца қаласында (Румыния) қырым татарларының «Эмель», Варшавада солтүстік кавказдықтардың орыс тіліндегі «Северный Кавказ» және түрік тіліндегі «Шимали Кафкася», азербайжандықтардың «Куртулуш», Берлинде еділ-жайық татарларының «Янга милли йол», түркістандықтардың алдымен Стамбулда шыққан «Йени Түркістан» және кейіннен Берлинде басылып тұрған «Яш Түркістан» журналдары жарияланды.<sup>102</sup> Міне, «Прометей одағы» осы журналдардың барлығының үйлесімді түрде жұмыс атқаруын қамтамасыз ететін еді. Бұл жағынан алғанда «Прометей одағын» СССР-ға (КСРО-ға) қарсы идеялар клубы деуге болады.

«Прометей одағына» қауіп-қатер күтілгеніндей коммунизмнен емес, фашизмнен төнді. 1933 жылы Германияда билік басына өткен нацистердің 1936 жылдың наурыз айынан бастап, Еуропаға қыр көрсете бастауы және коммунизм мен кеңестерге қарсы жаппай күшті науқандар жүргізуі «Прометей одағының» жұмыстарына кері әсерін тигізбей қоймады. Бұл жағдай «Прометей» үшін әрі ішкі және әрі сыртқы нәтижелер туғызды. Германиядағы фашисті биліктің күн өткен сайын Еуропада кең қанат жая бастауы, Еуропа жұртшылығының назарын коммунизмнен фашизмге аударды. Сондай-ақ, Коминтерн де бір шешім қабылдап фашизм қаупіне қарсы, оған дейін бас дұшпан деп есептеп келген социалистік партиялармен ынтымақтасуға шақырды.

Осы жаңа саясат, мүшелерінің көпшілігі социалистік көзқарастағы прометейшілердің Еуропаның социалистік бағыттағы партияларына деген әсерін әлсіретті. Социалистік орталарда қару ретінде жиі қолданылатын коммунизм қарсыластығы, енді, әсіре оңшылдарға ғана тән болды. Еуропалық социалистер үшін негізгі қауіп енді коммунизм емес, нацизм мен фашизм еді. Сөйтіп, прометейшілер Еуропалық социалист одақтастарының күшті қолдауларынан көз жазып қалды.<sup>103</sup> Бұл жағдайдың прометейшілер тұрғысынан қарағанда, бір парадокс екені күмәнсіз. Өйткені, СССР-дағы (КСРО-дағы) коммунистік билікке қарсы күресті басты принципі етіп алған «Прометей одағы» коммунизмнен гөрі, коммунизмді қас жауы етіп жариялаған нацизмнен зиян шегуде еді.

Бірақ, 1939 жылы соғыстың басталуымен «Прометей одағы» және М.Шоқайдың бүкіл саяси жұмыстары тоқтап қалды. Екінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде Ресейдің жетекші саяси босқындарының барлығы дерлік Францияны тастап кетті. Олардың көпшілігі нацистік жаулап алудан қорқып, Америка Құрама Штаттарына қоныс аударды. Орыс достары М.Шоқайға бірге баруды ұсынды, бірақ ол: «Екінші отаным деп санайтын

---

<sup>102</sup>Mühlen P. Gamalıhaç ile Kızıl Yıldız Arasında İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halkları'nın Milletçiliği. Ankara, 1984.- Б. 21.

<sup>103</sup>Copeaux E. Prometeci Hareket // Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan. Haz. Semih Vaner, İstanbul, 1997. – Б. 30-31.

Франциядан ешқашан кетпеймін. Қиын күндерімде маған пана болды. Сондықтан мен оны тастамаймын. Француз халқының қиын-қыстау күндерінде жанында боламын» деп өзіне жасалған ұсынысты қабылдамады. Сонымен, ол Францияда қалды. Оның жүрегінде бұл елдің орны қашанда ерекше болды. М.Шоқай үшін Франция бостандық, теңдік және бауырластық елі еді.

Бірақ, Францияда қалуы оның өміріне қауіп төндірді. Өйткені фашистер соғыс жариялағаннан кейін, дереу 1941 жылы маусымда оны Париждегі үйінен тұтқындап алып, концлагерлерге апарды. Оған большевиктерге қарсы құрылып жатқан «Түркістан легионының» қолбасшысы қызметі ұсынылды. М.Шоқай немістердің бұл ұсынысын қабылдамады. 1941 жылдың 27 желтоқсанда Берлинде ол кенеттен ауырып қайтыс болды. Туыстары оны нацистер улап өлтірді деп күдіктенді. Демек, М.Шоқай тек тәуелсіздік үшін күрескен қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен сияқты түркістандық халықтар үшін ғана емес, сонымен қатар француз халқы үшін де құрбан болды. Өйткені ол кезінде жолдастарымен бірге Франциядан АҚШ-қа барғанда, фашистердің қолына түспес еді.

Бұл жағдай Шоқайдың жаһандық ұлы тұлға екенін көрсетеді. Себебі өз елі үшін құрбан болатын қайраткерлер әр елде, әр халықта болғанымен өзге ел үшін жанын беретін тұлғалар әлемде өте сирек кездеседі. Міне, М.Шоқайдың осы қасиетін жоғары бағалаған француздар Парижде ол тұрған үйдің қасындағы саябаққа М.Шоқайдың атын беріп, ескерткішін қойды. 2010 жылдың 28 қазанында Қазақстан Республикасының Мәдениет министрі Мұхтар Құл-Мұхаммед, Франция Парламентінің депутаты, Қазақстан-Франция парламентаралық достық тобының төрағасы Тьерри Мариани, басқа да ресми тұлғалар мен Парижде тұратын қазақ диаспорасының өкілдерінің қатысуымен саябақ салтанатты түрде ашылды.<sup>104</sup>

Қазір Францияда 300-ден 350-ге дейін қазақ отбасы тұрады. Олардың көпшілігі Түркиядан келген. 1960 жылдардың аяғында Түркия мен Еуропа арасындағы жұмыс күші алмасу келісімі жасалғаннан кейін бірнеше қазақ отбасы Францияға келіп, Парижге қоныстанды. 1991 жылы тәуелсіздігін жариялаған Қазақстаннан да қазақтардың Францияға қоныстанғаны байқалады. Қазақстаннан Францияға келгендердің арасында көптеген дипломаттар, кәсіпкерлер, ғалымдар мен студенттер баршылық. Осылай қалыптасқан француз-қазақ диаспорасының алғашқы өкілі 1921 жылы осында келген Мұстафа Шоқай деп айта аламыз. 2006 жылы диаспора қазақтары Яшар Дініштің жетекшілігінде М. Шоқай француз-қазақ достық қоғамын құрып, оны насихаттау жұмыстарын жүргізуде.

М.Шоқайдың нацистік «Түркістан легионы» атты жобасына қаншылықта қатысы бар деген мәселеге айрықша тоқталайық. Өйткені Кеңестік заман кезеңде осы жобаның идеясы Ш.Шоқайдан шыққаны, оның құрушысы және

---

<sup>104</sup>Шоқайға Құрмет, Түркістан, [http://www.turkystan.kz/page.php?page\\_id=39&id=5322](http://www.turkystan.kz/page.php?page_id=39&id=5322), 5 қыркүйек 2010 ж.

бас қолбасшысы болғаны туралы ақпараттар кең тарап, оған «сатқын», «фашистермен бірге істеген, опасыз» сынды айыптар тағылды. Шындықты әйгілеген деректер оған қарама қарсы мәліметтерді, атап айтқанда оның бұл жобаға ешқандай қатысы болмағанын, тіпті оған қарсы болғанын көрсетуде. Мұны бүгінгі таңда Германия, Франция және Польша архивтеріндегі деректер растап отыр. Сонымен қатар, Шоқай «Түркістан легионы» құрылған 1942 жылы сәуір айынан бес ай бұрын, дәлірек айтқанда 1941 жылыдың 27 желтоқсанында Берлинде қайтыс болған.

Нацистер Францияны басып алғаннан кейін арада бір ай өткеннен кейін атап айтқанда 1941 жылы маусымда Кеңестік Ресейге соғыс жариялағанда, М.Шоқайдың Ножент-сюр-Марндегі Фонтен алаңындағы үйіндегі бейбіт те, тыныш күндері аяқталды. Бір топ неміс солдаты оны тұтқындап, Компье-Роялье лагеріне апарды. Ол Берлинге ауыстырылғанға дейін 15 күн сол жерде түрмеде болды. Фашистер бұл антисоветтік қайраткерден орыс армиясы туралы жан-жақты мәлімет сұраған. Бірақ, ол немістерге, оның айналысқан мәселесінің кеңес әскері емес, тек өз елінің қамы екенін, керек болса Орта Азия туралы мәлімет бере алатынын айтты. Фашистер оны концлагерлерге әкетіп сонда отырған түркістандық әскери тұтқындармен кездестірді, өйткені нацистер «Түркістан легионерлері» деп аталатын «ерікті жасақтарды» құруды жоспарлап жатқан-ды. Бірақ, М.Шоқай фашистердің өз еліне тәуелсіздік беру ойларының болмағанын жақсы білетін, тіпті керісінше, олар өз елінің байлығын большевиктерден де жабайы және шұғыл қанайтыны туралы түсінікке ие еді. Өйткені, нацистік идеология бойынша Орта Азия халықтары – қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз, татар және т.б. – «унтерменш», яғни, төмен адам санатында еді.<sup>105</sup>

М. Шоқай 1941 жылдың 19 желтоқсанында Ченстахов лагерінде, «Түркістан легионынан» бас тартқаннан кейін фашистерден еліне қайтуға рұқсат сұрайды. Парижге қайтар жолда Берлинге жеткенде, ол кенеттен ауырып, 1941 жылы 27 желтоқсанда Виктория Кранкенгауста қайтыс болды. Оның бейіті Берлинде. Нацистік шенеуніктер оны түрме лагерлерінде болған сүзек ауруынан қайтыс болды деп мәлімдеді, бірақ оның әйелі Мария және кейбір жақын жолдастары бұл мәлімдемеге күмәнмен қарады және оны фашистер улап өлтірді, деп есептейді.

Кеңес Одағында әу бастан, атап айтқанда 1925 жылы И.Сталиннің бұйрығымен М. Шоқай шығармаларын басып шығаруға, таратуға, тіпті оқуға да тыйым салынды. Бұл тыйымды орындамағандар, тіпті оның атын атағандар да қатаң жазаға тартылды. М. Шоқай туралы мәліметтер оқулықтар мен энциклопедияларға «халық жауы» деген желеумен енгізілмеген. Сол себепті де Қазақстан, қазақ халқы туралы әр саладағы мәліметтерді қамтуға күш салған 12 томдық ҚСЭ<sup>106</sup> ол туралы бірде-бір дерек енгізілген жоқ.

<sup>105</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. – Б. 196-197, 201.

<sup>106</sup>Қазақ Совет Энциклопедиясы.

Кеңес билігі одан әрі М.Шоқайды қаралап беделін түсіру үшін жан-жақты үгіт-насихат жүргізіп, оны фашистермен байланыста болған сатқын, деген түсінік қалыптастыруға күш жұмсады. Тарихи зерттеулерде М.Шоқайды сатқын етіп көрсету әдетке айналды.

М.Шоқайға қарсы кеңестік насихат 1968 жылы шарықтау шегіне жетті. Сол жылы КГБ (Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті-МҚК) офицері Серік Шәкібаевтың М.Шоқай туралы жазған «Үлкен Түркістанның күйреуі» романы жарық көрді. Деректі роман ретінде жазылған шығармада М.Шоқайдың билік пен лауазымға құмарлығымен елін фашистерге сатқан, сатқын ретінде көрсету мақсаты қойылып, шығармадағы оқиғалар осы тақырыпта өрбіген. Роман бойынша М.Шоқай жақын досы Вели Каюм хан берген удан өледі де, сөйтіп «сазайын» тартады.

«Үлкен Түркістанның күйреуі» романы бойынша Кеңес Одағына қарсы түркістандық легионерлерді құру идеясын М.Шоқай алғаш рет ұсынған болып жазылады. Алайда, оның «Түркістан легионы» жобасына еш қатысы жоқ, тіпті ол, жоғарыда айтқанымыздай, фашистердің оған бас қолбасшылық ету туралы ұсыныстарынан да бас тартқан.

Кейін орыс, қырғыз тілдеріне аударылған бұл кітаптың М.Шоқайды тарихи тұлға ретінде «сатқын» пікірі қазақ пен қырғыз халқына ғана емес, бүкіл кеңес халқына таратуда маңызды рөл атқарды. Нацистік жобаға қатысудан бас тартқаны үшін құрбан болған, сол үшін «Халық Қаһарманы» деп жариялануы тиіс болған М.Шоқайға шындықты төңкеріп, «фашистермен байланыста болған сатқын» деген айдар тағылып жатты. Сөйтіп, Шоқайдың саяси қызметінен ешқандай кінә таба алмаған кеңестік үгіт-насихат механизмі Шәкібаевтың көркем романымен өз мақсатына жетті.<sup>107</sup>

Кеңес Одағы 1991 жылы тарих сахнасынан өшіп, құрдымға кеткенімен, М.Шоқайға деген бұл теріс көзқарас бұрынғы кеңестік географияда әлі күнге дейін кей адамдар санасында терең із қалтырған. Алайда үгіт-насихатпен жасыруға тырысқан М.Шоқай туралы шындықтар тарихшылардың зерттеулері арқылы қазіргі таңда бірінен соң бірі әшкереленуде.

Бүгінде әлемнің көптеген елдерінің тарихшылары М. Шоқайдың «сатқын» емес, нағыз «Халық Қаһарманы» ретіндегі шынайы бағасын өз зерттеулерімен беріп жатыр. Олар Кеңестік үгіт-насихат құралдары тарапынан оған тағылған, негізсіз айыптардың шындыққа еш қатысы жоқ екенін Германия, Франция, Польша сияқты елдердің архивтеріндегі «Түркістан легионына» қатысты, құжаттық деректер арқылы ашып көрсетуде. Бұл мұрағаттарда М.Шоқайдың фашистермен ынтымақтастығын айғақтайтын бірде-бір құжат кездеспеген, олармен ынтымақтасудан аулақ болған, тіпті оларға қарсы екенін көрсететін жүздеген құжат табылды.

М.Шоқайдың «Түркістан легионы» жобасына еш қатысы жоқ екені және фашистермен байланыста болмағаны туралы қызық бір құжат Мәскеу

---

<sup>107</sup>Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. – Б. 222-223.

мемлекеттік мұрағатынан табылды. Сол құжатқа қарағанда, II дүниежүзілік соғыстан кейін СССР Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті М.Шоқайдың фашистермен әрекетін әшкерелеген құжаттарды табу мақсатында зерттеу жүргізген. Осы себепті Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті 1948 жылы 18 маусымда Берлиндегі 4-оперативтік секторының 2-бөліміне «Шоқайды әшкерелеуші материалдар» табу жөнінде құпия түрде сұрау салады. Алайда, бұл тапсырмаға жауапты мекеме «Берлиннің СВ оперативтік-анықтамалық картотекасында ондай мағлұматтар жоқ»<sup>108</sup> деп жауап береді. Сөйтіп, сталиндік кезеңнің өзінде II дүниежүзілік соғыстан кейінгі алғашқы жылдары жүргізілген бұл құпия зерттеу нәтижесінде Шоқайдың «Түркістан легионын» құруға да, СССР-ға қарсы қандай да бір диверсиялық барлау жұмыстарына да қатысы жоқ екені анықталған.

Бүгінде Қазақстанда көшелер мен мектептерге М.Шоқай есімі беріліп, алаңдарда оның ескерткіштері орнатылуда. Осылайша, Кеңес өкіметі тұсында ақиқатқа қайшы айыптау мен кінәлауларға ұшыраған М. Шоқай туралы тарихи әділеттілік енді қалпына келтірілуде.

Батыстың кейбір саяси сарапшылары Қазақстан 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігін жариялаған тұста, бұл тәуелсіздік күрес жүргізбестен кездейсоқ қолға түсті және СССР-дың ыдырауының заңды салдары еді, деген пікір айтты. Тіпті, кейбіреулер тәуелсіздік, бостандық сияқты ұғымдардың мәдениеті төмен қазақтарға жат ұғымдар екенін, олардың қарны тоқ, көйлегі көк болса мәңгі Кеңес Одағы қол астында өмір сүре берер еді, тәуелсіздік үшін күресу ойларына да келмес еді, дегенді қосты. Бұл әрине, қате пікір. Қазақ әлемдегі ең бостандық сүйгіш халық. Тәуелсіздік үшін жат билікке көптеген көтерілістер жасады, он мыңдаған құрбандар берді. Тіпті ең бергісі 1986 жылы желтоқсанда қазақ жастары Кеңестік билікке қарсы, ашық қарсылықты көрсетуімен тарихта ерекшеленді. Осы орайда М. Шоқайдың өмірі мен күресі де бұл пікірлердің қателігін көрсететін ең нақты да көрнекті мысал бола алады. Оның заманауи тәуелсіз Қазақстан тарихындағы осыншама маңызды тұлға болуының бір себебі де осында

Сонымен қорытып айтар болсақ, Мұстафа Шоқай Кеңестік билік пен оның идеологиясына қарсы 1921-1941 жылдары арасында Еуропа елдерінде әсерлі күрес жүргізгенін айта аламыз. Оған «сатқын», «фашистермен бірге істеген, опасыз» сынды жалалардың еш бір шындығы жоқ.

Біріншіден, М. Шоқай ешқашан Кеңестік Ресейдің немесе СССР-дың азаматы болған емес, сондықтан оған «сатқын» деп қанша күйе жақса да, оған жұқпайды.

Екіншіден, ол фашистерге өзі барған жоқ, оны Париж қаласында оккупациялық неміс әскерлері тұтқынға алып, Германияға апарған.

Үшіншіден, оны «Түркістан легионының» құрушысы, жетекшісі және т.с.с. ешқандай шындыққа жанаспайтын, жалған ақпарат таратқан Кеңестік насихаттың салдары екені көпшілікке белгілі. Өйткені болшевиктік-сталиндік

---

<sup>108</sup>Есмағамбетов, К. Әлем Таныған Тұлға. Алматы. Дайк-Пресс. 2008. – Б. 444.

режим кезінде, немістерге жақындағандарды былай қойғанда, кеңестік озбырлық саясатқа қарсы немесе наразы болғандарды «халық жауы», «фашистік Германияның немесе ағылшын, сонымен қатар жапон шпиондары, тыңшылары», «контрреволюционерлер», «әлеуметтік зиянды элементтер» деген және тағы басқа ойдан шығарылған арнайы терминдерді пайдаланып, айып тағып, жаппай саяси-қуғын сүргінге ұшырағандарды көптеп келтіруге болады.

Керісінше, ол нацистердің біргестестік туралы ұсынысын қабылдамағаны үшін құрбан болған бір халық қаһарманы. М.Шоқай тәуелсіздік күресі барысында Түркістан ұлттық одағы және Прометей одағымен тізе қоса жұмыс жүргізді. Оның саяси басылымдары арасында «Яш Түркістан» журналының орны ерекше, 117 саны жарық көрген журнал М.Шоқайдың пікірлерінің топтамасы болып табылады. Шетелдерде бір тұтас Түркістан идеясын ту қып көтерген М.Шоқай «Алаш» қайраткерлерінің автономия талаптарын да тәуелсіздік сатысына көтерді. Міне бұл, оның Қазақстан тәуелсіздік тарихының мәнін күшейтіп мазмұның тереңдететін «Алаш» қозғалысының эволюциясы ретіндегі ең маңызды қызметі болып табылады.

Мұстафа Шоқай - Түркістанның тәуелсіздігі жолында құрбан болған қаһарман тұлға!

Сондықтан, Мұстафа Шоқайды саяси қуғын-сүргін құрбаны және қазақ халқының қаһарманы ретінде толық ақтау жұмыстарының аясында соттық тұрғыдан ақтау қажет болмағанымен, саяси және рухани тұрғыдан ақтап, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруді ұсынамын.

### **Қолданылған дерек көздері:**

1. Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.12-13
2. Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. – Б. 13-25.
3. Тоған З. У. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: 1969. – Б. 140.
4. Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.258-259.
5. Чоқайоғлы М. Я. Eşinin ağzından Mustafa Çokayoğlu. İstanbul, 1972. – Б. 102-103.
6. Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. Б.261.
7. Подозрительное “оживление” Мустафы Чокаева // Правда Востока. 02.11.1925, № 255.

8. Хаттың мәтінін қараңыз: Народа Қазақстана, Архив Президенті Республикасы Қазақстан. Алматы, 2017. б.49. Әліхан Бөкейханов Таңдамалы. Алматы, 1995. – Б.75-76, Қойгелдиев М., Нұсіпхан А., Мұстафа Шоқай және Түркістан. “Мұстафа Шоқай Таңдамалы”. Жін. Дайын. Нұсіпхан А., Қойгелдиев М. I т., Алматы: “Қайнар”, 1999. – Б.22-23; Шоқай М. Milli Aksülinkilarçı” mı Yoksa “Milli İnkilarçı” mı?. // Яш Түркістан. Ekim, 1936, № 83. – Б.11.
9. Чульгин А. Памяти Друга // Türkeli. 1951, желтоқсан, № 4. – Б.28.
10. Шоқай М. Dekabr Hatıraları // Яш Түркістан. 1932, желтоқсан, № 37. – Б.1.
11. Қара, Абдуқап. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс, 2004, 320 б. - Б.263; Шоқай М. Biznin Yol // Яш Түркістан. № 1, 1929, желтоқсан, Б.1-2.
12. Тәкенов Ә. Мұстафа Шоқай өмірінің кейбір қырлары // Қазақ тарихы. 1996, қыркүйек-қазан, № 5. - Б.55.
13. Renaudel P. Chez Les Soviets en Asie Centrale. Paris, 1928. – Б.5.
14. Тәкенов Ә. Мұстафа Шоқай өмірінің кейбір қырлары // Қазақ тарихы. 1996, қыркүйек-қазан, № 5. - Б.55.
15. Шоқай М. 1917 yılı hatıra parçaları. İstanbul, 1988. – Б.5.

## References

1. Qara, Abdýaqap. Mustafa Shoqay Ómiri. Kúresi. Shyǵarmashylyǵy. Almaty: Arys, 2004, 320 b. - B.12-13
2. Qara, Abdýaqap. Mustafa Shoqay Ómiri. Kúresi. Shyǵarmashylyǵy. Almaty: Arys, 2004, 320 b. – B. 13-25.
3. Toǵan Z. Ý. Hatıralar Türkistan ve Diǵer Müslüman Doǵu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: 1969. – B. 140.
4. Qara, Abdýaqap. Mustafa Shoqay Ómiri. Kúresi. Shyǵarmashylyǵy. Almaty: Arys, 2004, 320 b. - B.258-259.
5. Choqayıoǵly M. Ia. Eşinin aǵzından Mustafa Çokayoǵlu. İstanbul, 1972. – B. 102-103.
6. Qara, Abdýaqap. Mustafa Shoqay Ómiri. Kúresi. Shyǵarmashylyǵy. Almaty: Arys, 2004, 320 b. B.261.
7. Podozritelnoe “ojivlenie” Mýstafy Chokaeva // Pravda Vostoka. 02.11.1925, № 255.
8. Hattyń mátinin qarańyz: Naroda Kazahstana, Arhiv Prezıdenta Respýblıkı Kazahstan. Almaty, 2017. b.49. Álıhan Bókeıhanov Tańdamaly. Almaty, 1995. – B.75-76, Qoıgeldıev M., Núsıphan A., Mustafa Shoqay jáne Túrkıstan. “Mustafa Shoqay Tańdamaly”. Jın. Dáyn. Núsıphan A., Qoıgeldıev M. I t., Almaty: “Qanar”,

1999. – B.22-23; Shoqai M. Milli Aksülinkilapçı” mı Yoksa “Milli İnkilapçı” mı?  
// Iash Túrkiстан. Ekim, 1936, № 83. – B.11.
9. Chýlgın A. Pamiaty Drýga // Túrkelі. 1951, jeltoqsan, № 4. – B.28.
10. Shoqai M. Dekabr Hatıraları // Iash Túrkiстан. 1932, jeltoqsan, № 37. B.1.
11. Qara, Abdýaqap. Mustafa Shoqai Ómiri. Kúresi. Shyǵarmashylyǵy. Almaty: Arys, 2004, 320 b. - B.263; Shoqai M. Biznin Yol // Iash Túrkiстан. № 1, 1929, jeltoqsan, B.1-2.
12. Tákenov Á. Mustafa Shoqai ómiriniń keıbir qırlary // Qazaq tarihy. 1996, qyrkúek-qazan, № 5. - B.55.
13. Renaudel P. Chez Les Soviets en Asie Centrale. Paris, 1928. – B.5.
14. Tákenov Á. Mustafa Shoqai ómiriniń keıbir qırlary // Qazaq tarihy. 1996, qyrkúek-qazan, № 5. - B.55.
15. Shoqai M. 1917 yılı hatıra parçaları. İstanbul, 1988. – B.5.
-